

ЕТАПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

К. О. Алонзов, Н. Р. Темірова

Резюме. У статі визначені етапи дослідження палеоліту в українських землях. Акцент зроблений на діяльність установ, які займалися вивченням проблеми, дослідників з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. Встановлено, що більшість відкриттів здійснено радянськими дослідниками в другій половині ХХ ст. Охарактеризовані основні напрямки досліджень на кожному з етапів.

Ключові слова: палеоліт, дослідження, академія наук.

За насиченістю стародавніми пам'ятками українські землі посідають одне з перших місць у світі, особливо стосовно епохи палеоліту, яка розпочалася близько 1 млн. років тому. Археологічні розкопки та дослідження цієї доби на території України розпочалися майже 150 років тому. За цей час до вивчення проблеми долучилося не одне покоління науковців. Актуальність полягає у дослідженні та систематизації відомих фактів про історію вивчення палеоліту України.

Перші статті історіографічного плану з'явилися у другій половині 1940-х рр. у журналі «Археологія». Першопрохідцями виступили Л. Славін [1, с. 65-84] та П. Борисковський [2, с. 85-100], які присвятили статті 25-річчю археологічних досліджень в УРСР. Наступним кроком стала праця С. Бібікова «До 50-річчя археологічної науки в Україні», надрукована 1968 р. [3, с. 3-35]. Ці роботи мають переважно узагальнюючий характер з огляду на ювілейний формат. Автори зосереджуються на досягненнях археологів минулих років та обмежені радянською ідеологією. В. Гладилін у публікації «Дослідження палеоліту в Україні та їх перспективи» продовжив аналіз досягнень дослідників палеоліту до початку 1980-х рр [4, с. 15-34]. Мета розвідки полягає у характеристиці етапів дослідження палеоліту в українській історіографії. З 90-х рр. ХХ ст. дослідницькою роботою займається Л. Залізняк [5, с. 122-134]. У 2012 р. світ побачила його стаття «Відділ археології кам'яного віку Інституту археології НАН України. Історія та персоналії»

Дослідження палеоліту в українських землях розгорталось в три етапи: дореволюційний (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.); радянський (друге десятиліття ХХ – початок 90-х рр. ХХ ст.); незалежності (початок 90-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.).

Перший етап характеризується становленням археології, розробкою перших методологічних засад та методики проведення археологічних польових досліджень. Початок систематичного дослідження палеоліту України покладено у 1873 р. відкриттям Гінцівської палеолітичної стоянки на Полтавщині Ф. Камінським [6, с. 147-152], пізніше її дослідив київський геолог К.Феофілактів [7]. На початку 1880-х рр. кремінне знаряддя та рештки мамонта описав В. Антонович [8, с. 111-112], як і знахідки з Кирилівської стоянки поблизу Києва, яку відкрив В. Хвойка [9].

Археологічні дослідження підхопив Ф. Вовк, відкривши Мізинську стоянку у Чернігівській губернії [10, с. 1-11]. Його праці відіграли визначну роль у подальшому вивченні палеоліту України, зокрема він заклав методологічні засади роботи археолога, спираючись на висновки французького антрополога та археолога Габрієля де Мортільє. В 1911 р. В. Хвойка відкрив стоянку Іскорость, що на Волині, спираючись переважно на методику Ф. Вовка. Роботу на початку ХХ ст. продовжив його учень П. Єфименко [11].

Систематичне вивчення палеоліту Східної України розгорнулося з початком ХХ ст. В. Спесівцев переважно займався збиранням і колекціонуванням. Одночасно з ним на Катеринославщині та в Ізюмському районі Харківщини працював В. Городцов. Дослідивши лівий берег Сіверського Дінця, він зібрав велику колекцію кременю та вивчив палеолітичну майстерню. У районі Приазов'я дослідження проводив А. Міллер.

Поблизу Новоазовська він знайшов і дослідив печеру, в якій, на його думку, життя настало за доби палеоліту.

Найпліднішим на дослідження палеоліту виявився радянський етап. На його початку розкопки проводились переважно на місцях новобудов, найвідомішими з яких є дніпрельстанські та бузькі археологічні експедиції.

У 1924 р. на території Кримського півострову було відкрито грот Киїк-Коба з поселенням і похованням доби неандертальця. З групи палеолітичних стоянок, відкритих на Дніпрельстані, слід виділити Осокорівку, Ямбург, Дубову I, Кайстрову балку, матеріали яких значно збагатили уявлення про життя верхньопалеолітичного суспільства на території України. Дослідження місць поселення палеоантропів і знайдені рештки дозволили встановити спосіб життя перших людей, використання у побуті мамутових кісток, можливий розподіл у палеолітичний час на чоловічі та жіночі обов'язки, що є еволюцією у мисленні та розумінні.

Виняткове значення мало вивчення стоянки біля селища Амвросіївка Сталінської області, розташованої за 2 км від річки Кринка. Вперше на території СРСР було відкрито місце полювання первісних мисливців, які заганяли стада бізонів. Наслідком цього стало нашарування кісток бізонів майже у 1,5 м.

Поступово в Радянській Україні розгорнулися планомірні розкопки на території всієї України, які систематично продовжувалися до 1941 р. Плідні роботи в околицях Ворошиловграда проводив І. Левицький, який відкрив і дослідив палеолітичні стоянки Довгиничі та Роголик. Великим кроком уперед стали дослідження стоянок по узбережжю Дністра. Роботи проведені на 12 верхньопалеолітичних стоянках М. Рудинським [12, с. 145-184]. Під час проведення розкопок по Дністру велися дослідження вже раніше відкритої Мізинської та нової Пушкарівської стоянок. Результати досліджень палеоліту України було підсумовано на II Міжнародній конференції Асоціації з вивчення четвертинного періоду Європи, яка відбулась у Ленінграді у 1932 р. У 1936-1937 рр. С.А. Локтюшев обстежив місцезнаходження Червоний Яр і включив зібрані матеріали в підготовлену в 1938 р. статтю про сліди палеоліту в басейні Дінця. Цікавими є археологічні експедиції у 1936 та 1937 рр. на узбережжі Азовського моря в районі Мелітополя (Бадер), під час яких вивчено наскельні малюнки «Кам'яної могили». Частина з них, можливо, збереглася з палеолітичного віку, отже, являє винятковий науковий інтерес.

Щодо розкопок у повоєнний час, то вони велися на місцях новобудов як і у першій половині ХХ ст. – на території Дніпрогесу, Південно-Бузької електростанції, заводу «Азовсталь», Дніпровського каскаду електростанцій, на Північнокримському, Донбасівському, Криворізькому каналах, у зоні будівництва Дунайської зрошувальної системи, в районі майбутніх гідротехнічних споруд на Дністрі та в багатьох інших пунктах.

Дослідження унікальної стоянки в с. Білокузьминівка Костянтинівського району Донецької області належить Д. С. Цвейбель. Сам пам'ятник був виявлений у 1965 р. асистентом Донецького університету В. Я. Устенком, який у складі експедиції Д. С. Цвейбель проводив розвідки зі студентами-практикантами. Після трагічної загибелі В. Я. Устенко в 1967 р. напередодні виїзду в експедицію, Д.С. Цвейбель за його польовим щоденником локалізувала в с. Білокузьминівка яр з знахідками кременів. Розкопки проводились у 1968 р.

Вивчення кам'яної доби України здійснювалося за трьома головними напрямками: накопичення джерел, періодизація пам'яток, реконструкції життя палеоантропів. В.М. Гладилін у 1976 р. розкопав мустьєрську стоянку Антонівка в Донбасі та розробив на основі схеми Ф. Борда власну систематику крем'яних виробів раннього та середнього палеоліту України. О.О. Кротова від 1970-х рр. вивчає пізньопалеолітичні пам'ятки Південно-Східної України [13, с. 6-73]. На ґрунті здобутих на стоянках Ями, Янісоль, Федорівка, Говоруха та Амвросіївка матеріалів дослідниця розробляє проблеми

хронології, періодизації та культурної адаптації верхнього палеоліту регіону. Значний внесок зробила О.О. Кротова і в реконструкцію способу життя степових мисливців верхнього палеоліту.

Від 1980-х рр. у дослідженні середнього палеоліту активно проявили себе Ю. В. Кухарчук, В. М. Степанчук і В. П. Чабай. Ю. В. Кухарчук [14 с. 8-77] тривалий час під керівництвом В.М. Гладиліна досліджував багатошарову палеолітичну стоянку Королеве. В.М. Степанчук, окрім численних мустьєрських пам'яток Криму, дослідив унікальну стоянку ранньої пори верхнього палеоліту Міра під Запоріжжям. На мустьєрських стоянках Криму біля Білогірська та на багатошарових пам'ятках Кабазі I і II працював В. П. Чабай.

На третьому етапі, на зламі ХХ–ХХІ ст., особливістю дослідження палеоліту України стає розробка нових теорій щодо заселення території України, встановлення зв'язків з співробітниками з країн Європи та Північної Америки тощо. До вивчення проблеми долучили Д. Л. Гаскевич і Д. В. Ступак. Проводиться ряд експедицій на вже раніше відкриті стоянки в Криму та Донбасі. Переважно досліджується палеоліт Східної України, Азовське узбережжя. Класичними стають розкопки у с. Богородичне недалеко від Слов'янська, с. Обрив біля Новоазовська Донецької області. Переважна кількість археологічних експедицій проводиться університетами, науково-дослідницькими установами. Останнім часом інтерес до дослідження палеоліту згасає, це зумовлено вже більшістю відкритих стоянок палеоліту на території України. Але з розвитком технології та появою молодих кадрів ця тенденція може змінитись у протилежний бік.

Неможливо розглядати дослідження палеоліту України без зауваження на наукових установах, у складі яких перебували в колі однодумців, та вели науково-дослідні роботи, та виїжджали на археологічно-польові роботи. Розвиток таких установ як Всеукраїнський археологічний комітет або Інститут історії Матеріальної культури слід розглядати в контексті усіх етапів.

З останньої третини ХІХ ст. дослідження палеоліту провадили члени Одеського товариства історії і старожитностей, Київського наукового товариства, Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, Російського археологічного товариства, а також працівники музеїв Чернігова, Катеринослава, окремі колекціонери. За часів Української Національно-демократичної революції археологічні пам'ятки та архівні установи були взяті під державну охорону. Центральна Рада створила перший в історії України державний пам'ятко-охоронний орган – Відділ музеїв та охорони пам'яток старовини і мистецтва, який продовжив свою роботу за Гетьманату та був збережений за Директорії. Центральні та місцеві органи влади стали відпускати значні кошти на справу охорони пам'яток старовини та культури, на їхнє археологічне дослідження.

Першим археологічним закладом при Академії наук була Комісія для складання археологічної карти, заснована в 1919 р. Не зважаючи на назву, комісія ставила собі далеко ширші завдання, ніж тільки складання археологічної карти України. Вона обробляла матеріали розкопів, які проводилися раніше, та готувала до друку публікації. З часом цю комісію було перетворено спочатку на Археологічну комісію, а з 1923 р. – на Всеукраїнський Археологічний комітет при Академії наук – ВУАК. У перші роки свого існування Комітет обмежувався переважно завданнями обліку та наукового дослідження пам'яток старовини й мистецтва, наглядом за станом їхньої охорони. Щоб краще зорієнтувати роботу на місцях, ВУАК намагався всюди створити мережу своїх кореспондентів. Поряд з цим Комітет брав активну участь у влаштуванні музейної справи в Києві. Наприклад, у 1923 р. Комітет організував на базі колекцій Києво-Печерської лаври Музейне містечко, розібрав і впорядкував фонд музею колекцій Київської духовної академії, взяв участь в організації вивчення музейних цінностей, вилучених з церков і молитовних будинків. Структурно Всеукраїнський археологічний комітет поділявся на два відділи: археологічний і мистецтвознавчий.

Поряд з Всеукраїнським археологічним комітетом у системі Академії наук існував ще одна археологічна установа – Археологічна секція при кафедрі Історії України. Вона влаштовувала відкриті наукові засідання, на яких зачитувалися доповіді, присвячені, найчастіше, археологічним відкриттям. Археологічна робота провадилася також у кабінеті Антропології ім. Ф. К. Вовка. Дослідження на теми з археології провадилися також у Харківському інституті української культури, який перебував при Академії наук і в якому був заснований спеціальний сектор історії матеріальної культури, в Одеській комісії краєзнавства, що теж була академічним закладом. Згодом ВУАК взявся за планове розгортання польової археологічної роботи. В 1924 і 1925 рр. ВУАК розпочав організовувати польові роботи. За період 1926–1928 рр. ВУАК розіслав уже 14 археологічних експедицій в різні кінці України. Поряд з експедиціями, які ВУАК організував і провадив за своєю ініціативою, він брав участь в експедиційних роботах, що провадили інші заклади.

У 1934 р. з метою професійного дослідження та проведення археологічних експедицій на базі ВУАК та інших археологічних академічних закладів був створений Інститут історії матеріальної культури. У 1938 р. ІІМК перейменували на Інститут археології при Академії наук УРСР. Основним обов'язком Інституту стало широке розгортання археологічно-польових і розвідувальних робіт з метою суцільного вивчення пам'яток на території України. Інститут долучив до роботи в цих дослідженнях ряд історичних і краєзнавчих музеїв України, а саме: Київський, Одеський, Львівський, Миколаївський, Нікопольський, Чернігівський, Коростенський, Уманський, Інститут історії матеріальної культури ім. М. Я. Марра Академії наук СРСР, Ермітаж, Московський історичний музей, а також Ленінградський, Львівський, Київський, Харківський та Одеський університети, деякі педагогічні інститути та інші організації. Були організовані експедиції до Амвросіївки з метою вивчення відкритої в Сталінській (Донецькій) області нової палеолітичної стоянки.

Дослідницька робота Інституту археології була спрямована на аналіз проведених раніше археологічних експедицій і на підготовку публікацій вже вивченого матеріалу. Дослідники працювали над синтетичними та науково-популярними роботами, присвяченими окремим групам пам'яток, культурним комплексам та етапам історії найдавнішого населення території України. В галузі дослідження палеоліту і неоліту України були випущені в світ I том серії «Палеоліт і неоліт України» і науково-популярна публікація П.Й. Борисковського «Людина кам'яного віку на Україні». Підготовлено до друку такі видання: II том серії «Палеоліт і неоліт України», науково-популярну публікацію Є.Ю. Кричевського «Неоліт України», публікацію М.В. Сібільова «Матеріали післяпалеолітичних стоянок на Північному Дінці». Слід зазначити що ці роботи ще довго будуть залишатись взірцем для навчання й підготовки певних історичних досліджень. Вагомого значення у підсумуванні археологічної роботи мали скликані Інститутом чотири тематичні археологічні конференції, відбулися в Києві протягом 1939-1940 рр.

Значним досягнення в галузі методики стало налагодження контактів з такими дисциплінами та їх представниками на Заході, як палеозоологія, палеоботаніка, хімія. Завдяки цим контактам вдалося вивчити географічні і кліматичні умови життя особливо в первісну епоху, накреслити схематичну картину розвитку фауни і флори території України.

Окупація України перервала археологічну роботу. Інститут археології був евакуйований у складі Академії наук УРСР до Уфи. Після евакуації Академія наук УРСР весною 1944 р. долучилась до відновлення археологічних робіт. Одним з неодмінних положень польових досліджень стало дотримання та вдосконалення методики і техніки розкопок і повне оформлення звіту після закінчення польових робіт.

З другої половини 1940-х рр. Інститут майже не зазнавав внутрішніх перетворень, окрім зміни назви на початку 1990-х рр. на Інститут Археології НАН України.

Основним напрямком вивчення в другій половині ХХ ст. стали антропологічні дослідження, розробки теорій щодо заселення сучасної території України палеоантропами, вивчення палеоіндустрій тощо. За час існування Інституту в ньому працювали такі відомі вчені як академік АН України П. Єфіменко, члени-кореспонденти АН України: Л. Славін, С. Бібіков, Ф. Шевченко, І. Артеменко; доктори наук – М. Рудинський, В. Даниленко, М. Брайчевський та інші. Сучасні наукові дослідження здійснюються відомими в країні і за її межами науковими школами, які очолюють члени-кореспонденти НАН України – С. Крижицький, В. Баран, Г. Івакін. Директором Інституту Археології з 1987 р. є академік НАНУ П. П. Толочко.

Отже, зародження археології як історичної дисципліни в українських землях відбулося в ХІХ ст. Спочатку ці дослідження не проводилися власне в сенсі сучасному, то було переважно збирання цінностей і чогось нового, незрозумілого, але деякі вже починали замислюватись над питаннями приналежності, призначення та сенсу знайдених предметів. Ці роботи здійснювалися найчастіше за власні кошти під патронатом наукових установ чи громадських організацій. З часом індивідуальний інтерес еволюціонував у науковий, до цієї діяльності підключалися дослідники з різних наукових установ, університетів. Вимальовувалася методика проведення археологічних розвідок, яка в подальшому розповсюдилася по Російській імперії, а в СРСР її поступово витіснили, тавруючи як буржуазну. З початком Другої світової війни археологічні розкопки великою мірою були згорнуті. Хоча, наприклад, у Донбасі М. Сібільов продовжував займатися збором палеолітичного кремнію навіть під час окупації, на початку 1940-х р. У повоєнний час акцент робився на суміжне дослідження з фахівцями у таких науках як фізика, геологія, хімія, біологія, у деяких випадках – психологія. Більше уваги приділяють реконструкції способу життя перших людей, ретельнішого дослідження вже відкритих стоянок.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Славін Л. 25 років археологічних досліджень Академії наук УРСР / Л. Славін // Археологія. – Вип. І. – 1947. – С. 65–84.
2. Борисковський П. Огляд історії вивчення палеоліту України / П. Борисковський // Археологія. – Вип. І. – 1947. – С. 85–100.
3. Бібіков С. М. До 50-річчя археологічної науки на Україні / С. М. Бібіков // Археологія. – Вип. ХХІ. – 1968. – С. 3–35.
4. Гладілін В. М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи / В. М. Гладілін // Археологія. – Вип. 40. – 1982. – С. 15–34.
5. Залізник Л. Л. Відділ археології кам'яного віку Інституту археології НАН України. Історія та персоналії / Л. Л. Залізник // Археологія. — 2012. — № 2. — С. 122-134. — Бібліогр.: 84 назв. — укр.
6. Камінський Ф. І. Сліди стародавньої епохи кам'яного віку по р. Суле та її притокам / Ф. І. Камінський // Праці ІІІ Археологічного з'їзду. Т. І. – К.: Читання в Історичній Спілці Нестора Літописця, 1878. – С. 147–152.
7. Феофілакт К. М. Про місце знаходження крем'яних знарядь людини разом з кістками мамонта у с. Гінцях на р. Удає / К. М. Феофілакт // Праці ІІІ Археологічного з'їзду. Т. І. – К.: Читання в Історичній Спілці Нестора Літописця, 1878.
8. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днепра в Подольской губернии. Труды VI Археологического съезда, Т. 1. – Одеса, 1884. – С. 111–112.
9. Хвойка В. В. Києво-Кирилівська палеолітична стоянка та культура епохи Мадлен / В. В. Хвойка // Археологічний літопис Південної Росії. – 1903. – № 1.
10. Мізин І. Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стації в освітленні Ф. Вовка / за ред. М. Я. Рудинського. – К., 1931. – 11 с.
11. Ефименко П. П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени / П. П. Ефименко. – К., 1953.
12. Рудинський М. Я. Деякі підсумки та найближчі завдання палеолітичних вивчень у межах УРСР / М. Я. Рудинський // Антропологія. – 1931. – № 4. – С. 145–184.
13. Кротова А. А. Культурнохронологическое членение позднепалеолитических памятников ЮгоВостока Украины / Неприна В. И., Залізник Л. Л., Кротова А. А. // Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация. – К., 1986. — С. 6–73.
14. Кухарчук Ю. В. Кам'яна доба України. Палеоліт / Ю. В. Кухарчук, В. М. Степанчук // Україна: хронологія розвитку. – К, 2007. – С. 8–77.